

ВИБІР У СТРУКТУРІ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

А. О. Давідчук

У статті розкрито значення поняття «вибір», умови його реалізації, місце цієї категорії в структурі готовності до ціннісного самовизначення старшокласників. Вибір є ключовим компонентом ціннісного самовизначення, він визначається системою цінностей особистості, її соціальною позицією, відчуттям відповідальності та усвідомленням обов'язку, характером емоцій, проявом волі. Можливість обирати ті чи інші засоби, ставити різні цілі, обирати умови діяльності робить людину більш вільною. Свобода трактується як можливість здійснення вибору: якщо в людини є можливість вибирати, то вона вільна. Готовність до ціннісного самовизначення визначається ситуацією вибору, що активізує особистісні сили старшокласника, спонукає особистість до здійснення вибору, чи відмови від нього, що теж є проявом свободи вибору.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, ціннісне самовизначення, готовність до ціннісного самовизначення, вибір, ситуація вибору, свобода, свобода вибору.

THE CHOICE IN STRUCTURE OF READINESS FOR VALUABLE SELF-DETERMINATION OF SENIOR PUPIL

A. Davidchuk

In this article definition of the concept «choice», a condition of its realization, the place of this category in structure of readiness for valuable self-determination of high school students is opened. Valuable orientations are vectors of moral personality's consciousness. The choice is a key component of valuable self-determination, it is defined by the system of personality values, her social position, sense of responsibility and duty, emotions character, freedom manifestation. An opportunity to choose these or those facilities, to set definite purposes, to choose activity conditions gives a freedom to the person. Freedom is defined as a possibility of implementation of the choice: if person has an opportunity to choose, then he is free. Freedom turns the choice into conscious and responsible act both before itself, and before others. Senior pupils ability and readiness for implementation of the responsible choice can be formed in school days, but for this purpose young people need to seize freedom factor algorithm. Readiness for valuable self-determination is defined by the choice fact, makes active personal forces of the senior pupil, induces it to commission of the choice or refusal of it that too is manifestation of freedom of choice.

Key words: valuable orientations, valuable self-determination, readiness to valuable self-determination, the choice, a choice situation, freedom, freedom of choice.

Проблема ціннісного самовизначення старшокласників сьогодні є однією з ключових у виховному процесі закладів загальної середньої освіти, оскільки зміни, що відбуваються в соціально-економічному житті країни, потребують від особистості більшої самостійності та мобільності, здатності приймати відповідні рішення виважено і швидко. Ціннісне самовизначення є органічним компонентом усіх типів самовизначення (особистісне, життєве, професійне) та розглядається як процес та результат розвитку ціннісного ставлення до явищ дійсності у сфері життєвих інтересів особистості.

Процес формування готовності до ціннісного самовизначення визначається ієрархією ціннісних орієнтацій, на основі яких здійснюється вибір профілю навчання, життєвих перспектив, професійної спрямованості.

Метою статті є з'ясування місця категорії «вибір» у структурі готовності старшокласників до ціннісного самовизначення.

Вибір як педагогічна категорія традиційно розглядається у дослідженнях, що стосуються професійного самовизначення, професійної орієнтації (О. Вітковська, В. Герасимчук, А. Миколаєнко, М. Янцур). Роль та значення вибору як механізму саморегуляції у навчальній діяльності зазначають у своїх дослідженнях педагоги і психологи (І. Бех, Н. Бочкіна, М. Боришевський, В. Зайцев, В. Нецерет). Вибір є частиною новаторської платформи педагогіки партнерства. Педагоги-новатори на практиці продемонстрували, як радикально може змінитись ставлення до навчання за умови свободи вибору. Так, В. Шаталов пропонує обрати зі збірника будь-які задачі в будь-якій кількості. С. Лисенкова дає можливість

дітям обрати ті важкі слова, які вони використають у роботі з реченням. Ш. Амонашвілі спонукає до вибору навіть найменших дітей, які можуть самостійно обрати задачу для вирішення чи питання для відповіді.

Процес перетворення особистості відбувається на основі вибору з великої кількості альтернатив чи обмеженого кола більш вагомих цінностей. Людина постійно перебуває у ситуації вибору одного з альтернативних рішень, критерієм такого вибору є цінність. Якщо мотиви конкретної діяльності задаються ситуацією, то цінності з'являються як наслідок соціальних і культурних умов буття та більш глибоких факторів людського існування. У цьому контексті світ цінностей постає на позаособистісному та надособистісному рівнях, а у певних випадках – і на позаісторичному. Цінності належать сфері буття людини, що пов'язано з боротьбою мотивів. Цей бік орієнтації ілюструють дослідження Ф. Василюка [6, с.71]. На думку науковця, зв'язки ціннісної свідомості у момент здійснення вибору мають багатопланову структуру, є складними та неоднозначними.

Ціннісне самовизначення передбачає наявність вибору як провідного компоненту. Вибір супроводжує всі форми життєдіяльності школяра: спілкування, діяльність, гру. Форми вибору вкрай різноманітні, вони варіюються у кожному окремому випадку. Однак у кінцевому результаті саме вибір дозволяє зіставити зовнішні обставини з внутрішніми спонуканнями-потребами особистості.

Вибір – складна, багаторівнева дія, в структурі якої присутні емоційно-вольові та раціональні компоненти, що забезпечують її неперервність та результативність.

Особливе значення у процесі здійснення вибору мають ціннісні орієнтації. Знаходячи відображення в інтересах особистості, вони пронизують увесь процес вибору і далі впливають не тільки на мотивацію, але й на послідовність учинків, яку можна визначити як лінію поведінки людини. Ціннісні орієнтації постають векторами моральної свідомості особистості [10, с.35].

Вибір – це певний механізм зіставлення зовнішнього і внутрішнього планів життєдіяльності особистості, це компонент ціннісного механізму, відображений у ланцюжку: пошук – оцінка – вибір – проекція. Вибір завжди відбувається у теперішньому часі, він передує дії. Це перехід від слова через оцінку до вчинку [10, с.57].

Згідно з обґрунтованою американськими педагогами (Л. Расс, С. Саймон, М. Хармін) теорією осмислення цінностей (values clarification), вибір особистістю моральних цінностей складається з низки підпроцесів: вільний вибір, вибір серед альтернатив, вибір після ретельного обдумування наслідків інших альтернатив, публічне визнання та захист своїх цінностей, поведінка на основі осмислених цінностей [8, с. 64].

Успішний вибір, здійснений у ситуаціях, що повторюються, забезпечує відтворення однотипних учинків. Тут процес морального вибору має вигляд кола: його фінальна стадія стає початком повторення всього процесу. Таке відтворення – важлива позитивна умова стабільності певних форм поведінки. Однак варто зауважити, що в цілому діяльність не є відтворенням звичних шаблонних типів поведінки, оскільки «коло» процесу морального вибору містить у собі можливість вільного висхідного розвитку, вільного вдосконалення.

На сьогодні в літературі найбільш поширеним є розуміння свободи як можливості здійснення вибору: якщо в людини є можливість вибирати, то вона вільна. Свобода вибору включає в себе вибір цілей, засобів їх досягнення в кожній окремій ситуації. Трактують свободу як результату безкінечного освоєння світу, подолання його ворожості характерне для античної міфології (Аристотель, Сократ, Епікур), для філософії Нового часу (Т. Гоббс), німецької філософії (Л. Фейєрбах) [2, с.5].

Єдність необхідності й активності у виборі розглядається в сучасних соціально-філософських дослідженнях Ф. Гаєк, Г. Кириленко, В. Петрушенко, О. Пунди. За найбільш поширеним підходом до визначення категорії свободи в сучасних філософських дослідженнях, це поняття трактується як «здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів та мети, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності» [13, с.12-13]. Варто зазначити, що деякі дослідники (О. Вандьо, О. Донченко, В. Пітулей, Л. Ярмол) визначають свободу не як здатність, а як можливість людини діяти відповідно до своїх інтересів, ґрунтуючись на усвідомлених нею закономірних зв'язках явищ та подій об'єктивного світу.

Ми вважаємо доцільним трактування свободи як можливості діяти більш правильно, оскільки здатність постає як суб'єктивна умова здійснення певної діяльності, а можливість передбачає наявність і здатності, і об'єктивних умов її реалізації. Можливість обирати ті чи інші засоби, ставити різні цілі, обирати умови діяльності робить людину більш вільною. Щойно з'являється можливість вибору, тобто свобода, з'являється самовираження.

Розглядаючи свободу вибору особистості в суспільстві, Г. Балл підкреслює, що справді вільним суспільством буде не те, в якому більший діапазон можливостей вибору, а те, в якому всі громадяни зможуть обирати з цього нічим не обмеженого діапазону [3, с.38]. У цій концепції ми простежуємо ширше

трактування свободи, аніж у звичній для нас класичній формулі: свобода – усвідомлена необхідність. Це – розуміння свободи як можливості вільної реалізації (П. Гуревич, О. Нікіфоров).

Свобода вибору як ціннісна категорія неоднорідна. Об'єктивна основа свободи першого типу, яку можна назвати незалежністю, складається з системи прав, що побутують у цьому суспільстві. Для юридичного статусу особистості потрібно офіційне підтвердження масштабів свободи, якими вона користується чи на які претендує. Свобода першого типу, однак, лише розчищає простір, створює умови для повної реалізації свободи другого типу – свободи творення, свободи перетворення себе та світу відповідно до поставлених завдань, власного розуміння сенсу та мети свого життя. Людина стає вільною не внаслідок негативної сили уникати того чи іншого, а внаслідок позитивної сили виявляти свою істинну індивідуальність [15, с.272].

Свобода – це можливість і здатність людини мислити, діяти, вчиняти, виходячи з власних переконань, інтересів та мети. Внутрішньо вільна людина володіє автономією, незалежністю від впливу середовища та обставин. Вона самостійна та суверенна у виборі цілей та засобів діяльності, відповідає за прийняті рішення. Обмеження свободи, створені суспільством та природою (як необхідність), детермінують життєдіяльність вільної людини тією мірою, якою вона добровільно приймає ці обмеження, формуючи їх у собі як закон (І. Кант) чи як свободу (А. Маслоу) внутрішніх меж [9, с.119].

Вибір у філософії та соціології розглядається як процес вирішення деяких протиріч, керований цими об'єктивно назрілими протиріччями. Форма вирішення може бути різною з огляду на різноманітність подій та явищ, які беруть у цьому участь. Відповідно одним із завдань підготовки людини до здійснення вибору є зіставлення різноманітних одиничних, випадкових подій, обставин з їх загальною основою і, за умов визначення способів вирішення протиріч, змінення, вплив на випадкові події, обставини.

Вибір є вищою формою розвитку суб'єктивного початку, опосередкованого суспільною свідомістю, з одного боку, та самоусвідомленням, з іншого. Саме свобода перетворює вибір в усвідомлений та відповідальний акт як перед собою, так і перед іншими людьми.

Ситуація свободи знаходить своє завершення в акті вибору. Необхідною внутрішньою передумовою досягнення свободи, вираженої у найбільш адекватному виборі, є пізнання. Тому вільний вибір можна охарактеризувати як складну глибоку пізнавальну діяльність, спрямовану на подолання протиріччя між необхідністю та випадковістю, можливістю та реальністю, між актуальним та потенційним.

Вибір – моральне право та психологічна готовність усвідомлено проявляти свободу в конкретних актах поведінки та діяльності, у визначенні цілей та засобів їх досягнення, а також можливих шляхів вирішення проблем. Вибір, поряд із самовизначенням, – один із основних принципів особистісно-орієнтованого навчання. Він зосереджений на внутрішніх резервах та духовному потенціалі особистості дитини та підлітка, які при вирішенні своїх проблем шукають адекватні способи самореалізації в соціумі [1, с. 3]. Людина, яка перебуває у стані самовизначення та самореалізації, повноцінно володіє свободою вибору, однак, як член конкретної спільноти, включеної в соціум, вона обмежена у своєму виборі потребами та інтересами інших людей та спільнот. У цьому полягає суперечлива сутність вибору, тому процес здійснення вибору завжди передбачає велику кількість умов та кроків з їх виконання: усвідомлення свободи волі та дії як відповідальності, визначення меж альтернативності рішень, розуміння множинності підходів, бачення варіативності методів діяльності, мотивація ціннісної основи вибору, знання ситуації вибору, прогнозування результатів та наслідків, готовність до самоконтролю та самообмеження.

Вибір визначається системою цінностей особистості, її соціальною позицією, відчуттям відповідальності та усвідомленням обов'язку, характером емоцій, проявом волі. Однак варто зазначити, що пізнання – це лише найважливіша передумова свободи, але не сама свобода.

У конкретній ситуації вільного вибору дії людини завжди спрямовані на певний об'єкт (матеріальний чи ідеальний), людина вступає в контакт з іншими людьми, оскільки є членом соціуму, і як свідомо рефлексуючий суб'єкт піддає себе, свої дії та вчинки самоаналізу, самооцінці. Відповідно діяльнісна характеристика ситуації вільного вибору визначається трьома складовими: предметна діяльність, спілкування та самоаналіз. Важливим є те, що першість у цій тріаді належить предметній діяльності, спрямованій на пізнання об'єктів вибору. Для вільного вибору характерним є почуття відповідальності, яке проявляється через усвідомлення відповідного та можливого у виборі шляхів та засобів для його реалізації.

Здійснений нами аналіз філософської та соціальної літератури дозволяє виокремити деякі умови свободи вибору, врахування яких, на наш погляд, є необхідним для організації роботи з підготовки учнів до здійснення вибору. Основними умовами, що забезпечують реалізацію вибору, є:

- індивід, який має певні інтереси, бажання, прагнення, цілі;
- суб'єктивні можливості для вираження інтересів індивіда у тих чи інших діях, які, у свою чергу, передбачають: 1) уміння адекватно приймати та виражати власні інтереси та прагнення; 2) вміння формулювати цілі та розробляти програми їх реалізації; 3) здатність орієнтуватися в ситуаціях та приймати ефективні рішення; 4) вміння керувати своїми почуттями, емоціями, демонструвати вольові якості;

- можливість пізнання зовнішніх об'єктивних факторів вирішення ситуації вибору: 1) природного середовища; 2) речових факторів, що є продуктами діяльності; 3) соціального середовища як сукупності громадських відносин та їх проявів.

Зазначені нами умови свободи вибору можна розглядати і як своєрідну програму підготовки учнів до здійснення вибору у власному житті.

Для вирішення ситуації вибору дія об'єктивних факторів починається з їх пізнання людиною, з пізнання об'єктивних умов вибору. Таким чином, від можливостей, здібностей суб'єкта, що вирішує завдання вибору, залежить ступінь пізнання об'єктивних умов вибору, ступінь активності самого суб'єкта у досягненні цілі вибору. Це підтверджує роль активного суб'єктивного початку в реалізації вибору. Тому роль школи, сім'ї, інших соціальних інститутів настільки важлива у підготовці школярів до вирішення складних ситуацій вибору.

Більшість конкретних педагогічних ситуацій вирішуються тільки у процесі самостійного вибору учня. Освіта в цілому також можлива лише за умови реалізації особистістю свого вибору. Саме тому найважливішим педагогічним завданням є створення умов для самостійного вибору, його стимулювання, формування у старшокласників готовності та здатності діяти на основі постійного вибору та вміння виходити з ситуації вибору без стресу. Соціальні зміни, що відбуваються, можуть бути радикальними та продуктивними, якщо школа зможе готувати до життя ініціативну особистість, здатну реалізовувати ці зміни на основі вибору виваженого рішення, досягання якого відбувається під час повсякденного прийняття рішень у школі та в спільнотах однолітків.

У шкільній практиці сьогодні спостерігається досить полярне ставлення до розуміння свободи. Педагогіка необхідності та педагогіка свободи різняться своїм предметним змістом. Перша вивчає природно-наукову та соціальну картину світу. Друга – свободу вивчення людиною самої себе. Вивчаючи світ таким, яким він є, яким він представлений у науці, педагогіка необхідності не ставить перед собою завдання розвивати в дітей здібності до самопізнання – це не її предмет; якщо вона й вивчає людину, то як загальну категорію, як певну філогенетичну даність. Інша справа – педагогіка свободи. Вивчаючи людину як суб'єкт вибору, вона бере до уваги те, що людина цей вибір реалізує щодо себе. Останнє свідчить про те, що без самопізнання свобода неможлива. Педагогіка здійснює лише перші кроки у цьому напрямі. Педагогіка свободи, таким чином, розглядається як теорія та практика діяльності професіоналів, що орієнтуються на розвиток у дітей здатності до свободи; педагогіка свободи насамперед розглядає дитину як унікальну духовну «самість», не як індивідуальну можливість, а як індивідуальну дійсність, що анулює проблему «людини як об'єкта виховання» (соціалізація) та ставить завдання допомогти дитині як суб'єктові вільної свідомості (самопізнання), вільної діяльності (самодіяльності), вільної поведінки (життєдіяльності).

Проблема освіти особистості постає в педагогіці свободи як проблема індивідуального саморозвитку, а педагогічний процес – як суб'єкт-суб'єктні відносини, партнерство, співтворчість дорослого та дитини, де домінує рівний, взаємовигідний обмін особистісним досвідом.

У педагогічній літературі виокремлюються два діаметрально протилежні виховні підходи, в яких по-різному вирішується проблема свободи особистості: догматичний і творчий. Перший спрямований на формування слухняності та пасивності вихованця, другий – на вільний розвиток активної, зрілої особистості, здатної до самоорганізації та відповідального вибору [7, с. 243].

Здатність та готовність старшокласників до здійснення відповідального вибору може формуватися вже в шкільні роки, але для цього потрібні певні умови, реалізовані життєдіяльністю колективу загальноосвітньої школи. Варто зауважити, що вільне залучення до об'єктивної, узагальненої цінності (цінності культури, суспільства) не нівелює людської індивідуальності, а акцентує на ній. Свідомість, що володіє певною системою цінностей, у ситуації вибору зводить альтернативи до одного ціннісного знаменника, в результаті чого кожна альтернатива отримує свою оцінку, а та з них, яку оцінено найвище, обирається свідомістю.

Саме так, здавалося б, має бути в житті. Але ми добре знаємо, що дійсність реальних виборів відрізняється від цієї схеми, вибір складний, він не завжди здійснюється самостійно.

Однією з причин несамостійності є відсутність у суб'єкта чіткого свідомого уявлення про свої можливості вільного вибору. Досвід свідчить, що навіть за наявності такого в реальній ситуації, вільний вибір не буде здійснено.

Однією з передбачуваних умов вирішення цього протиріччя в контексті нашого дослідження є залучення до цінностей суспільства, цінностей іншої людини – це буде одним із підкріплень ситуації вибору. Для старшокласника це підкріплення у виборі спрямовується від учителя, колективу. Найважливішою умовою тут стає оволодіння молоддю алгоритмом фактору свободи.

Наміри людини та вимоги життя часто утворюють протиріччя між тим, що хоче людина, та тим, що пропонує їй життя. Способи вирішення протиріч, бажання їх вирішити (або відійти від них) – особливі

життєві якості особистості, що формуються в процесі життя і відрізняються від її здібностей і навіть характеру. Життєве завдання людини полягає не тільки в тому, щоб обирати, де застосувати свої сили, як проявити себе. Вона повинна вирішувати протиріччя, що виникають, визначати шляхи самореалізації, створюючи для цього потрібні умови.

У процесі життєдіяльності учень долучається до різних видів взаємодії ціннісного, творчого, комунікативного, рефлексивного характеру. У випадку ціннісної взаємодії ми будемо вести мову про моральне самовизначення старшокласника як щодо навчання, так щодо його учасників та себе. У разі творчої взаємодії маємо на увазі творчу самореалізацію учня у навчанні та у спілкуванні, спільній діяльності. Комунікативний вид взаємодії розкриває можливості учня серед учасників освітнього процесу за допомогою різних засобів (предметів, міжособистісних стосунків, багатого внутрішнього світу тощо). Рефлексивний вид взаємодії дозволяє розглядати ситуацію вибору як самовизначення старшокласником цілей і способів особистісного самовдосконалення, оцінку себе та інших, перегляд своїх цінностей, намірів, стилю спілкування, свого ставлення до навчальних предметів, учителів, окремих учнів тощо.

Аналіз місця категорії «вибір» у структурі готовності до ціннісного самовизначення дає підстави стверджувати, що вибір є внутрішньо детермінованим механізмом процесу ціннісного самовизначення особистості. Готовність до ціннісного самовизначення залежить від ситуації вибору, що активізує особистісні сили старшокласника, створює потребу в осмисленні зовнішніх і внутрішніх обставин життєдіяльності, порівняльній оцінці власних потреб і можливостей і, нарешті, здійсненні певних дій.

Література

1. Адамова А. М. Впровадження особистісно орієнтованої моделі навчально-виховного процесу / А. М. Адамова // Управління школою: Науково-методичний журнал. – 2008. – №11. – С.2 – 12.
2. Андрусенко В. А. Формирование духовности / В. А. Андрусенко. – Оренбург, 1997. – 46 с.
3. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна відповідальність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл. // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – №9. – С. 1–7.
4. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.
5. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М.Й. Боришевський. – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
6. Василюк Ф. Е. Психология переживаний: Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
7. Галузяк В. М. Базові параметри концепцій виховання / В. М. Галузяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 34. – Вінниця, 2011. – С. 238-245.
8. Галузяк В. М. Моральне виховання у педагогіці США: теорія і практика / В. М. Галузяк, Л.І. Довгань. – Вінниця: РВВ ВДАУ, 2009. – 231 с.
9. Кант И. Соч. в 6-ти томах / И. Кант. – М.: Наука, 1976. – Т. 6. – 351 с.
10. Кирьякова А. В. Теория ориентации личности в мире ценностей / А. В. Кирьякова. – Оренбург, 1996. – 190 с.
11. Миколаєнко А. Професійна орієнтація та професійне самовизначення учнів загальноосвітніх навчальних закладів / А. Миколаєнко, В. Герасимчук // Рідна школа. – № 11 (листопад). – 2012. – С.66 – 70.
12. Мілютіна К. Л. Траєкторії життєвого шляху особистості в динамічному середовищі / К. Л. Мілютіна. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2012. – 298 с.
13. Пунда О. О. Право на свободу: [монографія] / О. О. Пунда. – Харків: Евріка, 2006. – 284 с.
14. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – Київ: Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
15. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
16. Холковська І. Л. Розвиток здатності до професійного ціннісно-сислового самовизначення як умова формування готовності майбутніх учителів до вирішення педагогічних конфліктів / І. Л. Холковська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 52. – Вінниця, 2017. – С. 146-151.